

MATEUSZ PEKALA, RADOSŁAW ZYZIK

Akademia Ignatianum w Krakowie

SPOŁECZNY OBRAZ PRAWA.
OPIS OBSZARU BADAŃ I WYNIKI PILOTAŻU

1. WSTĘP

Tematem niniejszego artykułu jest popularna kultura prawna społeczeństwa polskiego stanowiąca jeden z najważniejszych obszarów badań empirycznych prowadzonych przez przedstawicieli współczesnej socjologii prawa. W pierwszej części w sposób ogólny scharakteryzujemy dotychczas stosowane w naszym kraju (od lat 70. XX w.) podejścia badawcze do tej problematyki, wskazując na najistotniejsze wnioski dotyczące diagnozy mechanizmów wpływających na świadomość prawną jednostek. W drugiej części, stanowiącej propozycję rozpoczęcia dyskusji nad koniecznością opracowania nowego podejścia empirycznego do zarysowanej problematyki, przedstawimy wyniki przeprowadzonych przez nas badań pilotażowych dotyczących skojarzeń adresatów prawa z terminem „norma prawna” oraz generalnych ocen polskiego systemu prawnego. Co prawda prezentowane badania stanowiły przedsięwzięcie jedynie przyrynkowe i podejmowane w celach głównie eksploracyjnych, jednak uzyskane wyniki pozwalają przynajmniej częściowo ustosunkować się do obecnej w literaturze przedmiotu hipotezy o antylegalistycznym charakterze polskiej kultury prawnej.

2. POPULARNA KULTURA PRAWNA JAKO PRZEDMIOT BADAŃ EMPIRYCZNYCH

Problematyka wzajemnych relacji zachodzących pomiędzy definiowanym *sensu largo* systemem prawnym a adresatami norm prawnych jest głównym przedmiotem zainteresowania socjologii prawa od samych początków tej dyscypliny. Również i rozważania nad definicją oraz poszczególnymi elementami kultury prawnej posiadają na gruncie tej nauki bardzo długą tradycję. Nie mamy w tym miejscu możliwości dokonania pełnej charakterystyki tego dorobku, ograniczymy się więc do stwierdzenia, że współcześnie w kontekście międzynarodowym jesteśmy świadkami „empiryzacji” wielu nauk prawnych, co dotyczy oczywiście także badań nad społeczną genezą i społecznymi skutkami prawa¹. Owa tendencja do praktycznego weryfikowania hipotez wynikających z różnych podejść teoretycznych (przykładanie uwagi raczej do sfery *law in action* niż do sfery *law in books*) zasługuje na uznanie, a podkreślić należy, że polska socjologia prawa ma w tym zakresie pewne tradycje, których częściowy przegląd przedstawiamy poniżej. Wydaje się, że wobec dużej dynamiki współczesnych systemów społecznych, oraz biorąc pod uwagę chociażby takie procesy, jak jurydyzacja życia społecznego, inflacja prawa, rozwój społeczeństwa informacyjnego, wzrastające znaczenie populizmu, tzw. mediokracja czy globalizacja, stan badań nad polską kulturą prawną jest wciąż niedostateczny i istnieje wyraźna potrzeba rozpoczęcia pogłębionych studiów nad wieloma nowymi zjawiskami determinującymi skuteczność regulacji prawnych, a także wypracowania nowych podejść do problemów już obecnych w literaturze przedmiotu.

W anglosaskiej teorii i socjologii prawa dwa najszybciej rozwijające się podejścia badawcze to empiryczne studia nad prawem i behawioralna ekonomiczna analiza prawa². Każde z tych podejść badawczych koncentruje się na faktycznym oddziaływaniu prawa na jednostkę lub

---

¹ A. PIENIĄŻEK, s.v. *Metody i techniki badań socjologiczno-prawnych*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 128.

² P. CANE, H. KRITZER, *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*, Oxford 2012; L. EPSTEIN, A.D. MARTIN, *An Introduction to Empirical Legal Research*, Oxford

na całe społeczeństwo, wykorzystując do tego dane z zakresu między innymi psychologii poznawczej, ekonomii behawioralnej, ekonomii eksperymentalnej, danych statystycznych czy powszechnie dostępnych źródeł opisujących funkcjonowanie instytucji prawnych³.

Pojęcia samej kultury oraz kultury prawnej mają charakter nieostry i są stosowane przez badaczy w różnych kontekstach i znaczeniach⁴. Tę ostatnią można opisywać przede wszystkim w aspekcie historycznym lub aktualnym – analizując bieżące poglądy obecne w opinii społecznej⁵. W socjologii prawa kultura prawna definiowana jest na przykład jako „całokształt wiedzy o prawie, oboznania praktycznego z instytucjami prawnymi, ideologii prawnych i zinternalizowanych (przyswojonych oraz zaakceptowanych) wzorów postępowania w dziedzinach unormowanych przez prawo, a ewentualnie także postulatów prawnych dostatecznie powszechnie wysuwanych w danym środowisku społecznym”⁶, lub jako „ogół nawyków i wartości związanych z akceptacją, oceną, krytyką i realizacją obowiązującego prawa”⁷, albo: „ogół prawnych działań symbolicznych danej zbiorowości w określonym czasie⁸, czy też jako: „specyficzny element zagregowanej świadomości (prawnej) określonej grupy ludzi”⁹. Uogólniając, można stwierdzić, że na kulturę prawną składają się po prostu postawy różnych podmiotów społecznych wobec definiowanego w sposób socjologiczny systemu prawnego (zarówno tych pozostających „wewnątrz”, jak i „na zewnątrz” niego)¹⁰. Niezależnie zaś od sposobu, w jaki będzie ona zdefiniowana, badania kultury prawnej prowadzone mogą być z dwóch perspektyw: komparatystycznej oraz „socjologicznej”, przy czym ta ostatnia skoncentrowana jest na

---

2014; A. TOR, *The Next Generation of Behavioral Law and Economics*, [w:] *European Perspectives on Behavioural Law and Economics*, ed. K. MATHIS, London 2015, s. 18.

³ *The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, eds. E. ZAMIR, D. TEICHMAN, New York 2014.

⁴ M. STĘPIEŃ, s.v. *Kultura prawna*, [w:] *Leksykon socjologii prawa...*, s. 121.

⁵ W. PĘKSA, s.v. *Polska kultura prawna*, [w:] *Leksykon socjologii prawa...*, s. 202.

⁶ Z. ZIEMBIŃSKI, *Socjologia prawa jako nauka prawna*, Warszawa 1975, s. 121.

⁷ A. PODGÓRECKI, *Prestiż prawa*, Warszawa 1966, s. 180.

⁸ K. PAŁECKI, *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, «PiP» 39.2/1974, s. 73-74.

⁹ M. STĘPIEŃ, *op. cit.*, s. 121.

¹⁰ W. PĘKSA, *op. cit.*, s. 201.

diagnozowaniu determinowanych czynnikami prawnymi specyficznych cech ogólnej kultury danej zbiorowości (wraz z ich wzajemnymi powiązaniem), obok elementów kultury politycznej, gospodarczej, artystycznej itd.

Wszystkie ujęcia teoretyczne zakładają, że jednym z głównych elementów każdej kultury prawnej jest szeroko rozumiany stosunek jednostek (oraz zbiorowych adresatów prawa) do systemu prawnego danego społeczeństwa, co uzasadnia konieczność prowadzenia badań empirycznych nad takimi zagadnieniami, jak obecność prawa w codziennym życiu małych zbiorowości, interakcje obywateli z instytucjami prawnymi, konkurencja i współdziałanie prawa oficjalnego z nieoficjalnymi porządkami prawnymi i innymi porządkami normatywnymi oraz manifestowanie się zjawisk prawnych w kulturze masowej¹¹. Jeśli dodamy do powyższego katalogu problematykę świadomości prawnej oraz postaw wobec prawa, to otrzymamy zarys kwestii analizowanych tradycyjnie na gruncie „prawniczej” wersji socjologii prawa¹². Wspomniane zagadnienia mogą być odnoszone do dwóch obszarów badań: zawodowej kultury prawnej prawników lub popularnej kultury prawnej „zwykłych” adresatów prawa (jednostkowych lub zbiorowych). Analiza prawników jako specyficznej grupy społecznej uzupełniona może być badaniami socjologicznymi nad procesem prawotwórstwa¹³ oraz skutecznością prawa¹⁴. Czasami określa się te obszary jako kultury tworzenia oraz stosowania prawa, co jest odróżniane od rozważań nad kulturą przestrzegania prawa¹⁵. Ta ostatnia w sposób bardziej precyzyjny nazywana jest popularną kulturą prawną, a składa się na nią ogólnie pojęty „stosunek do prawa wśród szerokich rzesz społecznych”¹⁶, którego empiryczna diagnoza ma w rezultacie doprowadzić do sformułowania

---

¹¹ Z. CYWIŃSKI, s.v. *Kultura prawna*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. A. KOJDER, Z. CYWIŃSKI, Warszawa 2014, s. 164-165.

¹² K. PAŁECKI, s.v. *Socjologia prawa*, [w:] *Leksykon socjologii prawa...*, s. 340.

¹³ Z. ZIEMBIŃSKI, *Socjologia prawa jako nauka prawna*, Warszawa 1975, s. 123-125.

¹⁴ *Ibidem*, s. 129-133.

¹⁵ W. PĘKSA, *op. cit.*, s. 204.

¹⁶ J. KURCZEWSKI, *Prawem i lewem. Kultura prawna społeczeństwa polskiego po komunizmie*, «Studia Socjologiczne» 2/2007, s. 34.

„ogólnego klucza, wzoru kultury prawnej, pewnej szczególnej konfiguracji postaw i wzorów, etosu prawa i miejsca, jakie prawo w ogólnym ethosie społeczeństwa zajmuje”¹⁷.

Operacjonalizacja pojęcia popularnej kultury prawnej danego społeczeństwa (w tym przypadku społeczeństwa polskiego) jest możliwa dzięki założeniu, że składają się na nią „oczekiwania, jakie Polacy mają wobec prawa i wymiaru sprawiedliwości, jakie mają intuicje prawne i przekonania o swoich prawach i obowiązkach, a także wzory postępowania, w którym swoje uprawnienia i zobowiązania realizują”¹⁸. Tak zamierzone przedsięwzięcie badawcze nie jest oczywiście możliwe do zrealizowania jednorazowo i w krótkim czasie. Popularna kultura prawna kształtowana jest przez wiele różnorodnych czynników i mechanizmów, natomiast projekty empiryczne z konieczności ograniczają się do jednej lub kilku wąskich kwestii. Niemniej na dorobek analiz dotyczących stosunku Polaków do prawa składają się wysiłki wielu pokoleń badaczy, co pozwala na sformułowanie pewnych wniosków ogólnych. Zastrzec jednak należy, że niżej prezentowany przegląd interesującego nas obszaru badawczego nie stanowi ujęcia kompleksowego, a rozłożenie akcentów na poszczególne zagadnienia jest podyktowane celem niniejszego opracowania.

Naszkirowanie polskich tradycji badawczych w zakresie społecznego obrazu prawa wypada zacząć od przeprowadzonych w naszym kraju w 1964 r. pierwszych w skali światowej reprezentatywnych badań socjologiczno-prawnych realizowanych metodą wywiadu kwestionariuszowego, które dotyczyły zagadnienia prestiżu prawa i dostarczyły wniosków mówiących między innymi, że „skłonność do deklarowania surowszych kar, zarówno prawnych, jak i pozaprawnych (np. w wychowaniu), miały przede wszystkim osoby o niskim wykształceniu, wykonujące pracę fizyczną, bez doświadczenia prawnego, wykazujące symptomy poczucia zagrożenia i źle życiowo przystosowane. Respekt dla prawa, nawet gdy jest ono uznawane za niesłuszne, wykazywały osoby w średnim wieku (35-49 lat) i powyżej sześćdziesiątego roku życia,

---

¹⁷ *Ibidem*, s. 51.

¹⁸ *Ibidem*.

z rodzin inteligenckich, nie wykazujące poczucia zagrożenia. Natomiast tendencję do omijania prawa lub niestosowania się do przepisów prawnych wykazywały osoby młodsze (25-34 lat), bez wykształcenia, pochodzenia nieinteligentnego, robotnicy niewykwalifikowani, osoby mające poczucie zagrożenia i wykazujące symptomy nieprzystosowania życiowego¹⁹. Adam Podgórecki, inicjator tych badań, dużo uwagi poświęcał analizom czynników sprzyjających postawom zasadniczym i celowościowym oraz orientacjom prospołecznym i indywidualistycznym, przy czym w naszym społeczeństwie przeważają te ostatnie, a sprzyjają im takie cechy, jak: niska pozycja społeczna, niższy poziom wykształcenia, wykonywanie zawodu pracownika niewykwalifikowanego, silne poczucie zagrożenia i złe przystosowanie życiowe²⁰.

Dodatkowe informacje zebrano w kolejnych badaniach, przeprowadzonych na początku lat 70. XX w., które dowiodły, że na znajomość prawa wpływają także: deklarowane potrzeby prawne, czytelnictwo kronik i reportaży prawnych, zainteresowanie audycjami radiowymi i telewizyjnymi na tematy prawne, prospołeczna orientacja etyczna²¹. Z kolei podjęta w 1974 r. próba empirycznej diagnozy postaw mieszkańców Warszawy wobec zachowań dewiacyjnych ukazała ogólne poparcie społeczne dla surowych sankcji karnych, rozumianych przez obywateli często jako „panaceum na przestępczość i inne przejawy społecznego «zła»”²².

W 1972 r. Krzysztof Pałeczki zaproponował, aby przez świadomość prawną rozumieć „wiedzę dowolnej jednostki lub grupy osób o treści prawnego systemu normatywnego i instytucjach (osobach) go realizujących, powiązaną z zasadniczymi lub instrumentalnymi ocenami – dotyczącymi tej treści bądź instytucji – podzielanymi przez jednostkę lub

---

¹⁹ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa*, Warszawa 2016, s. 334; A. PODGÓRECKI, *Prestiż prawa...*; J. KWAŚNIEWSKI, s.v. *Rygoryzm moralny i rygoryzm prawny*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy...*, s. 418.

²⁰ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 230.

²¹ A. PODGÓRECKI, A. KOJDER, *Ewolucja świadomości prawnej i postaw moralnych społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1972, s. 14-20.

²² J. KWAŚNIEWSKI, *Rygoryzm moralny...*, s. 419.

grupę²³. Takie ujęcie pozwala między innymi na określanie poziomu świadomości prawnej badanych podmiotów, przy czym osiągnięcie pewnego jej minimalnego zakresu jest warunkiem koniecznym, choć nie wystarczającym, do wystąpienia w danej zbiorowości kultury prawnej²⁴. W ujęciu Zygmunta Ziemińskiego zaś głównym problemem badawczym empirycznej socjologii prawa miało być określenie społecznych uwarunkowań przestrzegania albo przekraczania norm prawnych przez obywateli (w szczególności tych zabraniających im pewnych zachowań), co będzie możliwe do osiągnięcia przy wykorzystaniu dorobku takich nauk, jak: socjologia, psychologia, statystyka, demografia, pedagogika, psychiatria czy ekonomia. Badania nad znajomością prawa i postawami wobec prawa i jego instytucji służyć powinny wyjaśnianiu skuteczności lub nieskuteczności prawa oraz przewidywaniu zachowań adresatów wobec nowych norm. Analizy społecznych postulatów wobec prawa określał on mianem badań nad „ideologiami prawnymi”²⁵, definiowanymi jako „zespół ocen i poglądów co do tego, jakie dobra i w jakim zakresie zasługują na ochronę ze strony prawa oraz jakimi środkami prawnymi należy to czynić”²⁶. Ziemiński wskazywał ponadto na dużą doniosłość badań nad społecznym funkcjonowaniem instytucji prawnych (zespołów norm) oraz nad społecznym uwarunkowaniem różnych elementów doktryny prawniczej i nad samym środowiskiem zawodowych prawników²⁷.

Krakowski ośrodek socjologii prawa podjął w omawianym okresie badania nad poglądami społeczeństwa polskiego na stosowanie prawa, w ramach których analizowano między innymi źródła, z których obywatele czerpią informację o prawie i instytucjach je stosujących²⁸. Później,

---

²³ K. PAŁECKI, *O pojęciu kultury prawnej*, «Studia Socjologiczne» 2/1972, s. 216.

²⁴ *Ibidem*, s. 217.

²⁵ Z. ZIEMIŃSKI, *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974, s. 248-249.

²⁶ *Ibidem*, s. 120.

²⁷ *Ibidem*, s. 239-242.

²⁸ M. GERULA, *Źródła informacji o prawie i instytucjach stosujących prawo*, [w:] *Poglądy społeczeństwa polskiego na stosowanie prawa*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Warszawa 1978, s. 17-34; G. SKĄPSKA, *Społeczne podłoże postaw wobec prawa*, Warszawa 1981.

w latach 80. XX w., pod kierownictwem Marii Boruckiej-Arctowej podejmowano kolejne próby empirycznej diagnozy popularnej kultury prawnej społeczeństwa polskiego, w szczególności w zakresie społecznych poglądów na funkcje prawa. Brano pod uwagę między innymi zmienne związane ze strukturą społeczną (przynależność do określonych kategorii społeczno-zawodowych według zawodu, wykształcenia, kwalifikacji, pełnionego stanowiska), zmienne socjo-demograficzne (wpływ industrializacji i urbanizacji), a także rolę bezpośrednich doświadczeń obywateli w kontaktach z instytucjami stosującymi prawo (częstotliwość kontaktów i rola, jaką dana osoba pełniła)²⁹. Na potrzeby omawianego projektu przyjęto, że na zbiorczą kategorię świadomości prawnej (całego społeczeństwa lub określonej grupy społecznej czy jednostki) składają się: znajomość prawa, oceny norm i instytucji polityczno-prawnych oraz postawy wobec nich, a także ewentualne postulaty dotyczące zmiany istniejących przepisów³⁰. Badania w tym zakresie prowadzić można zaś na dwóch poziomach: ogólnym (globalna wiedza i globalne oceny na temat prawa) oraz szczegółowym (wiedza na temat poszczególnych gałęzi prawa lub instytucji)³¹. Jednym z głównych celów badawczych było rozpoznanie społecznych stereotypów na temat prawa definiowanych jako „ pewne schematyczne poglądy nie poparte wiedzą i doświadczeniem a przejęte od otoczenia ”³². Geneza mitów na temat prawa jest jednym z pól badawczych socjologii prawa w ogóle³³, a zagadnienie to jest doniosłe również i pod względem praktycznym. Pomimo braku racjonalnego uzasadnienia, stereotypy mogą bowiem w bardzo silny sposób oddziaływać na zachowania jednostek – dlatego ich empiryczna diagnoza jest istotna.

---

²⁹ M. BORUCKA-ARCTOWA, *Założenia badawcze oraz przyjęte metody i techniki badań*, [w:] *Społeczne poglądy na funkcje prawa*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Wrocław 1982, s. 31.

³⁰ *Ibidem*, s. 28.

³¹ *Ibidem*, s. 29.

³² *Ibidem*, s. 30.

³³ A. PIENIĄŻEK, s.v. *Metody i techniki badań socjologiczno-prawnych*, [w:] *Leksykon socjologii prawa...*, s. 130.

Kolejny cel badawczy obejmował określenie stopnia skuteczności procesów socjalizacji prawnej, a więc stopnia „dojrzałości” świadomości prawnej jednostek, czyli „zakresu posiadanej wiedzy, skrytalizowanych ocen, wytwarzania się pewnych trwałych postaw wobec prawa, a wreszcie przeświadczenia o możliwości oddziaływania na treść przepisów prawnych, gotowości wysuwania postulatów i umiejętności ich artykulacji”³⁴. Andrzej Kojder sformułował w tym kontekście wątpliwość, czy można uznać postawy jednostkowe za elementy zbiorowej świadomości prawnej, zaznaczając jednocześnie, że badania prowadzone pod kierownictwem M. Boruckiej-Arctowej w centrum rozważań stawały postawy zgodne z prawem, na boku pozostawiając analizę takich postaw jak na przykład kontraformizm oraz cynizm prawny³⁵. Uwagi te nie przeczą dużej wartości omawianych badań, tym bardziej że w kolejnych etapach prac ośrodka krakowskiego realizowano kolejne udane projekty, dotyczące między innymi postaw obywateli wobec sądów³⁶ oraz społecznych poglądów o Naczelnym Sądzie Administracyjnym³⁷.

W latach 90. XX w. analizowano metodami empirycznymi między innymi postawy obywateli wobec prawa i moralności, a wśród zmiennych niezależnych uwzględniano na przykład stopień aktywności społecznej, liczbę kontaktów społecznych, w których dana jednostka uczestniczy, oraz stopień indywidualnego zainteresowania problemami prawnymi. Wskazywano wówczas, że „postawie zasadniczej w odniesieniu do zasad prawa sprzyja: wyższe wykształcenie, wyższe miejsce w strukturze społeczno-zawodowej, bycie studentem lub uczniem, posiadanie lub praca w prywatnej firmie lub przedsiębiorstwie państwowym, wysoki dochód, piastowanie z wyboru funkcji w organach władzy państwowej lub samorządu. Pogląd, że niesłusznych zasad prawa nie należy przestrzegać, jest najczęściej reprezentowany przez: respondentów z niskim wykształceniem, niską pozycją społeczno-zawodową, gospodynie

---

³⁴ M. BORUCKA-ARCTOWA, *Założenia badawcze...*, s. 30.

³⁵ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 229.

³⁶ M. BORUCKA-ARCTOWA, J. CZAPSKA, K. DANIEL, *Typologia postaw wobec sądu (w świetle badań empirycznych)*, Kraków 1990.

³⁷ *Społeczne poglądy o Naczelnym Sądzie Administracyjnym*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Warszawa 1990.

domowe, rolników indywidualnych, robotników niewykwalifikowanych, dysponujących niskim dochodem oraz należących do partii politycznych³⁸.

Problematykę rygorystyki prawnej i moralnego podjął wówczas na nowo również A. Kojder, potwierdzając prawidłowość, że „potępienie prawne zachowań (tj. domaganie się sankcji karnych wobec ich sprawców) współwystępuje z potępieniem moralnym tych zachowań. Nie zachodzi natomiast relacja odwrotna³⁹”. Kontynuacji doczekały się także badania nad autorytetem prawa, który to problem rozpatrywano tym razem w perspektywie porównawczej, wskazując na różnorodne uwarunkowania postaw legalistycznych⁴⁰. W ośrodku warszawskim wypracowano ponadto nową definicję prestiżu prawa, traktowanego jako „poważanie, jakim ludzie darzą prawo, autorytet, uznanie, powaga widoczna w respekcie i szacunku wobec prawa przejawiającym się w posłuchu dla prawa (konkretne zachowania zgodne z regulacjami) oraz w potocznych poglądach i pozytywnych opiniach o prawie⁴¹”. W omawianym okresie podjęta została próba nowej empirycznej diagnozy społecznego postrzegania funkcji prawa – tu na pierwszym miejscu obywatele wskazywali funkcję ochronną (antykryminalną), a kara więzienia wciąż była traktowana przez obywateli głównie jako odpłata za czyn kryminalny (odwet za naruszenie porządku społecznego)⁴².

Wątkiem przewodnim ówczesnych projektów badawczych było pytanie o wpływ transformacji ustrojowej państwa polskiego na społeczne oceny systemu prawnego. Co ciekawe, jednym z głównych wniosków było stwierdzenie, że „zmiana ustrojowa, zapoczątkowana wydarzeniami

---

³⁸ I. JAKUBOWSKA-BRANICKA, *Postawy wobec prawa i moralności*, [w:] *Biznes i klasy średnie. Studia nad etosem*, red. J. KURCZEWSKI, I. JAKUBOWSKA-BRANICKA, Warszawa 1994, s. 173.

³⁹ J. KWAŚNIEWSKI, *Rygorystyka moralna...*, s. 418.

⁴⁰ I. JAKUBOWSKA-BRANICKA, *Autorytet prawa. Analiza danych z badań porównawczych w państwach starych i nowych demokracji*, «Prace Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW» 2/1999, Warszawa, s. 357-382.

⁴¹ J. KWAŚNIEWSKI, *Prestiż prawa*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie...*, s. 383.

⁴² A. KOJDER, *Prawo w opinii Polaków w pierwszej dekadzie III RP*, «Prace Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW» 2/1999, s. 510.

1989 r. i lat następnych, nie wywołała głębszych i szerszych zmian w percepcji prawa i jego prestiżu w pierwszej dekadzie istnienia III Rzeczypospolitej. Okazało się, że porządek prawny PRL został w dużej części nie tylko recypowany przez nowy ustrój, ale przyjęli go także – w nowych okolicznościach – sami obywatele⁴³. Wciąż utrzymywał się dominujący w społeczeństwie pogląd, mówiący, że adresaci prawa nie mają większego wpływu na treść norm prawnych i sferę stosowania prawa, ponieważ wciąż dużą rolę, w ich przekonaniu, odgrywa podział na „ludzi władzy” i „pozostałą resztę”⁴⁴. Jacek Kurczewski w tym kontekście stwierdził: „Wraz z wprowadzeniem w 1989 roku demokracji i «demokratycznego państwa prawnego» spodziewano się więc dramatycznych zmian w postawach wobec prawa, tymczasem porównanie wyników z połowy lat dziewięćdziesiątych z wynikami uzyskanymi przez Podgóreckiego w 1964 roku wskazało na dramatyczny brak różnic”⁴⁵. W bardziej ogólnym zakresie ówczesne diagnozy popularnej kultury prawnej prowadziły do wniosku, że „w polskim społeczeństwie nie wykształciła się względnie jednorodna, teleologiczna wizja prawa”⁴⁶ oraz że „postulat szerokiego pluralizmu prawnego, zróżnicowania prawa i poszerzenia jego źródeł nie jest wśród Polaków popularny”⁴⁷. Jeśli chodzi o poziom wiedzy na temat prawa, to badacze są zgodni co do tego, że większość Polaków zna główne zasady porządku prawnego, a stosunkowo najlepiej wśród obywateli znane są przepisy prawa karnego⁴⁸.

Po roku 2000 zainteresowanie socjologów prawa skoncentrowało się na widocznym spadku społecznego zaufania do instytucji wymiaru sprawiedliwości, przejawiającym się w szczególności w coraz bardziej powszechnych krytycznych opiniach obywateli wobec zachowań sędziów na sali sądowej. Niski poziom zaufania obywateli do wymiaru sprawiedliwości zaczął być dostrzegalny pod koniec lat 90. XX w. i przerodził

---

⁴³ J. KWAŚNIEWSKI, s.v. *Prestiż prawa*, [w:] *Socjologia prawa...*, s. 383.

⁴⁴ A. KOJDER, *Prawo w opinii Polaków w pierwszej dekadzie III RP...*, s. 528.

⁴⁵ J. KURCZEWSKI, *Prawem i lewem...*, s. 35.

⁴⁶ A. KOJDER, *Prawo w opinii Polaków w pierwszej dekadzie III RP...*, s. 509.

⁴⁷ *Ibidem*, s. 512.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 516.

się w tendencję względnie stałą⁴⁹. Niewielkim pocieszeniem jest tu fakt, że negatywny społeczny wizerunek prawa nie jest charakterystyczny tylko dla Polaków ani nawet tylko dla naszej części kontynentu⁵⁰. Warto też zaznaczyć, że na ogólnym poziomie sama społeczna rola sędziego tradycyjnie postrzegana jest przez obywateli jednak jako bardzo ważna i odpowiedzialna⁵¹. W omawianym okresie prowadzono w Polsce badania empiryczne również między innymi nad specyficznymi rolami, jakie w funkcjonowaniu systemu prawnego pełnią ławnicy⁵² oraz „prawnicy ludowi”⁵³. Ciekawych danych dostarczyły również badania nad społecznymi uwarunkowaniami korupcji⁵⁴.

Nowość stanowią badania nad wykluczeniem prawnym, które potwierdziły obecność tego zjawiska w życiu społecznym współczesnej Polski, co dotyczy zarówno procesów prawotwórczych, ograniczeń dostępu do wymiaru sprawiedliwości, naruszeń praw i wolności obywatelskich oraz kontaktów adresatów prawa z instytucjami stosującymi prawo⁵⁵. Wykluczenie prawne jest pojęciem szerszym niż dyskryminacja, a samo poczucie wykluczenia nie musi być zgodne ze stanem faktycznym – może być spowodowane na przykład nieznaną przepisów lub konkurencją między prawem oficjalnym a prawem intuicyjnym⁵⁶.

Zagadnieniem stale obecnym w badaniach empirycznych nad polską kulturą prawną jest rozjemcza funkcja prawa, realizowana nie tylko

---

⁴⁹ K. DANIEL, *Kryzys społecznego zaufania do sądów*, «Studia Socjologiczne» 2/2007, s. 69.

⁵⁰ G. SKĄPSKA, *Prawo w społeczeństwie w obliczu kryzysu*, «Studia Socjologiczne» 2/2007, s. 9.

⁵¹ *Sądy w opinii społeczeństwa polskiego*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, K. PAŁECKI, Kraków 2003.

⁵² A. BARTNIK, *Ławnicy w sądzie rejonowym we Włodawie*, [w:] *Polskie spory i sądy*, red. J. KURCZEWSKI, M. FUSZARA, Warszawa 2004, s. 197-211.

⁵³ M. FUSZARA, *Sprawy sądowe z oskarżenia prywatnego*, [w:] *Polskie spory i sądy...*, s. 42-84; M. ŁAJTAR, *Spory w sądzie plockim*, [w:] *Polskie spory i sądy...*, s. 178-196.

⁵⁴ A. KOJDER, *Korupcja i przekonania moralne Polaków*, [w:] *Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. MARIAŃSKI, Kraków 2008, s. 323-358.

⁵⁵ *Prawo i wykluczenie. Studium empiryczne*, red. A. TURSKA, Warszawa 2010.

⁵⁶ Z. CYWIŃSKI, s.v. *Wykluczenie prawne*, [w:] *Socjologia prawa...*, s. 510.

przez instytucje wymiaru sprawiedliwości, lecz także przez sądy polubowne, mediacje i negocjacje, przy czym wielu badaczy wskazuje, że tryb adjudykacyjny jest przez obywateli postrzegany jako najlepsza droga do dochodzenia roszczeń. Ponadto, w miarę systematycznie realizowane są w Polsce badania dotyczące ocen różnych instytucji publicznych, w tym instytucji wymiaru sprawiedliwości – problemy te pojawiają się na przykład w sondażach przeprowadzanych przez CBOS i GUS⁵⁷. Obywatele mają małe doświadczenia w kontaktach z instytucjami stosującymi prawo (jeśli już, to głównie z notariatem, sądami i policją), a instytucje te oceniane są w zróżnicowany sposób (oceny wzrastają wraz ze wzrostem częstotliwości kontaktów)⁵⁸. Wiele uwagi badacze poświęcają również problematyce poczucia bezpieczeństwa obywateli, którego poziom spadł na przełomie lat 80. i 90. XX w., by po roku 2000 stopniowo wzrastać do obecnego, ogólnie wysokiego poziomu⁵⁹. Nie zmienia to jednak faktu, że mechanizmy wyjaśniające społeczne postawy wobec prawa są polem badawczym wciąż czekającym na kompleksowe rozpoznanie. Wypada zgodzić się z Janem Winczorkiem, który niedawno podkreślił konieczność prowadzenia szerszej zakrojonych badań empirycznych na przykład nad dostępem do prawa, korzystaniem z prawa, potrzebami prawnymi obywateli czy popytem na usługi prawnicze⁶⁰. Jedynie w wąskim zakresie lukę tę uzupełniają jednostkowe badania nad wizerunkiem prawa w poszczególnych grupach społecznych, na przykład wśród menadżerów (gdzie także dominują oceny krytyczne)⁶¹. Spośród pozostałych zagadnień, które były do tej pory przedmiotem badań polskich

---

⁵⁷ Por. CBOS, raport nr BS/5/2013 z badania pt. *O przestrzeganiu prawa i funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Warszawa, styczeń 2013; GUS, Raport pt. *Wartości i zaufanie społeczne w Polsce w 2015 r. (Notatka informacyjna na podstawie Badania spójności społecznej)*, Warszawa 2015.

⁵⁸ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 232.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 235-239.

⁶⁰ J. WINCZOREK, *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, «PiP» 71.12/2016, s. 18-38.

⁶¹ Por. T. KOWALSKI, *Instytucje publiczne oraz stanowienie i egzekwowanie prawa w Polsce w latach 2009-2015 w ocenie menadżerów*, «RPEiS» 78.4/2016, s. 159-179; PBS DGA Sp. z o.o., raport z badań pt. *Znajomość prawa ochrony konkurencji i zasad przydzielania pomocy publicznej wśród polskich przedsiębiorców – badanie zrealizowane*

socjologów prawa, a są w mniejszym lub większym stopniu związane z problematyką społecznej świadomości prawnej, wymienić można: postawy wobec pracy i własności (A. Siciński), postawy wobec prawa pracy (G. Skąpska), społeczne oczekiwania wobec prawa (A. Turska)⁶², sędziowski wymiar kary (B. Wróblewski), rola przymusu w doświadczeniach młodzieży (A. Kojder)⁶³, „drugie życie” w zakładach poprawczych, wychowawczych i w więzieniach (A. Podgórecki)⁶⁴, normy środowiska tzw. kieszonkowców (Z. Bożyczko)⁶⁵ i tzw. zawodowych przestępców (W. Świda), poglądy studentów prawa, (E. Łojko)⁶⁶, funkcje ławników (L. Kubicki, S. Zawadzki), sądy społeczne (E. Modliński, A. Podgórecki), procesy rozwodowe (J. Górecki) oraz spory sądowe dotyczące alimentacji dzieci (Z. Ziemiński), a także kulturowe uwarunkowania dysfunkcjonalności systemu prawnego⁶⁷.

Starając się uogólnić wyniki dotychczasowych badań, można stwierdzić, że „nie najlepsze samopoczucie Polaków oraz ich krytyczne poglądy na prawo są trwałymi elementami ich społecznej samowiedzy”⁶⁸. Od wielu lat postawy krytyczne wobec prawa stanowionego zdecydowanie przeważają nad postawami aprobującymi, a prawo oficjalne postrzega się głównie jako instrument ochrony interesów ludzi sprawujących władzę. Instytucje kontroli prawnej postrzegane są przez obywateli jako mało skuteczne, a „ludzie młodzi częściej niż osoby starsze wyrażają opinię, że niesłuszne prawo należy przy nadarzającej się okazji omijać”⁶⁹. Trwale negatywny społeczny obraz prawa powiązany jest z faktem, że Polacy

---

dla Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów przez PBS DGA Sp. z o.o., listopad 2006.

⁶² K. DANIEL, s.v. *Socjologia prawa*, [w:] *Słownik społeczny*, red. B. SZLACHTA, Kraków 2004, s. 1279-1280.

⁶³ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 238-340.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 347-348.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 328.

⁶⁶ *Studenci prawa o studiach i perspektywach zawodowych*, red. E. ŁOJKO, Warszawa 2011.

⁶⁷ J. JABŁOŃSKA-BONCA, *Kultura prawna i dysfunkcjonalności prawa*, Warszawa 1988.

⁶⁸ A. KOJDER, *Prawo w opinii Polaków w pierwszej dekadzie III RP...*, s. 529.

⁶⁹ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 335.

zawsze deklarowali relatywnie mniejszy poziom legalizmu niż inne narody, choć w ostatnich latach zachodzą w tej kwestii pewne zmiany⁷⁰. Wśród obywateli naszego kraju widoczne było obniżenie poziomu gotowości do użycia sądów i innych oficjalnych organów władzy, jednak nie mała determinacja do dochodzenia swoich roszczeń⁷¹. Wciąż dużą rolę odgrywa tzw. moralność tradycyjna (np. przekonanie o konieczności dotrzymywania „umów dżentelmeńskich”)⁷².

Innym elementem wspólnym dla wielu zrealizowanych badań są dylematy metodologiczne związane z brakiem możliwości precyzyjnego rozgraniczenia zadań badawczych socjologii, psychologii i innych nauk społecznych⁷³. Ponadto, problematyka postaw wobec prawa stanowi temat trudny dla respondentów, w związku z czym podniesieniu wiarygodności danych sprzyjać by mogło częstsze stosowanie metody wywiadów pogłębionych przy zwróceniu uwagi na odpowiedni dobór próby⁷⁴. Większość badaczy przyjmuje te same założenia teoretyczne, zgodnie z którymi postawa jednostki wobec prawa jest jedną z odmian postawy w ogóle, a składają się na nią trzy elementy: ocena obiektu postawy (komponent ocenno-afektywny), wiedza (przekonania) dotycząca obiektu postawy (komponent poznawczy) oraz skłonność do określonego zachowania się wobec obiektu postawy (komponent behawioralny), przy czym określona postawa może występować w zakresie pełnym lub częściowym (gdy brak któregoś z jej elementów) – jednak komponent ocenno-afektywny jest konieczny w każdym przypadku. Na ogólnym poziomie postawa może być pozytywna, neutralna lub negatywna⁷⁵. W perspektywie dynamicznej badać można postawy wobec prawa dawnego, aktualnie obowiązującego lub wobec projektów przyszłych aktów prawnych⁷⁶.

---

⁷⁰ M. STEFANIUK, *op. cit.*, s. 231.

⁷¹ *Ibidem*.

⁷² *Ibidem*, s. 43.

⁷³ Z. ZIEMBIŃSKI, *Metodologiczne...*, s. 238.

⁷⁴ M. BORUCKA-ARCTOWA, *Założenia badawcze...*, s. 32, 35; Z. ZIEMBIŃSKI, *Metodologiczne...*, s. 253.

⁷⁵ A. KOJDER, *Podstawy socjologii prawa...*, s. 227.

⁷⁶ *Ibidem*, s. 228.

Najczęściej w centrum zainteresowania stawiano czynniki sprzyjające postawom zasadniczym lub celowościowym oraz rygorystycznym i tolerancyjnym, jednak badacze analizowali także na przykład różne odmiany legalizmu (materialny, formalny, instrumentalny, krytyczny) oraz nihilizm prawny, konformizm, oportunizm⁷⁷. Postawy te najczęściej wyjaśniano przez odwołanie się do czynników socjo-demograficznych lub do wcześniejszych doświadczeń jednostek w kontaktach z instytucjami prawnymi. Wśród zmiennych, których rola do tej pory nie została całościowo wyjaśniona, wymienić można: poziom agresji, poziom empatii, poziom asertywności, poziom kreatywności, poziom autorytaryzmu, poziom punitywności oraz ogólny typ osobowości. Interesującym polem badawczym są również wzajemne zależności między postawami wobec prawa a poglądami politycznymi i przekonaniami religijnymi. Obok dużej liczby zmiennych, które potencjalnie mogą wpływać na takie, a nie inne postawy jednostek wobec prawa, okolicznością utrudniającą analizy jest fakt, że kultura prawna nie jest wyłącznym czynnikiem determinującym ludzkie działania (nie wyklucza ona wolnej woli ani innych rodzajów racjonalności)⁷⁸.

Doniosłość badań nad społecznym obrazem prawa wynika z faktu, że diagnoza przekonań jednostek na temat fundamentalnych cech systemu prawnego (potoczna filozofia prawa) determinuje jakiegokolwiek dalsze analizy mechanizmów wyjaśniających społeczną znajomość prawa, społeczne działanie prawa i społeczne (nie)obowiązki go. Wyniki socjologiczno-prawnych badań empirycznych „służą mogą za podstawę dla formułowania dyrektyw socjotechnicznych, związanych z rozwiązywaniem konkretnych zadań w szczegółowych naukach o obowiązującym prawie”⁷⁹. Wiedza empiryczna jest zatem dla socjologa prawa z jednej strony punktem wyjścia dla wszelkich rozważań teoretycznych, z drugiej zaś strony elementem weryfikującym skuteczność koncepcji uzasadniających rozmaite projekty, takie jak na przykład naukowa polityka prawa. Odwołać się tu wypada chociażby do założeń hipotezy trójstopniowego

---

⁷⁷ M. STEFANIUK, *op. cit.*, s. 229-234. Por. również A. GRZYNIUK, *Świadomość prawna. Studium teoretyczne*, Toruń 1979.

⁷⁸ M. STĘPIEŃ, *op. cit.*, s. 122.

⁷⁹ Z. ZIEMBIŃSKI, *Metodologiczne...*, s. 239.

działania prawa A. Podgóreckiego czy do rozważań na temat związku świadomości prawnej z możliwością wprowadzania planowych zmian w prawie M. Boruckiej-Arctowej.

3. SPOŁECZNY OBRAZ PRAWA. WYNIKI BADAŃ PILOTAŻOWYCH

Przeprowadzone na potrzeby niniejszego opracowania badanie pilotażowe dotyczyło zagadnienia społecznego obrazu prawa. Jego charakter był jedynie przy czynkowy, niemniej wydaje się, że uzyskane wyniki pozwalają sformułować pewne interesujące wnioski, które będą mogły być potwierdzone i doprecyzowane w kolejnych, szerszej zakrojonych projektach.

Jednym z celów badania była próba uzyskania odpowiedzi na pytanie, co respondenci rozumieją przez termin „norma prawna” oraz jakie formułują oceny dotyczące polskiego ustawodawstwa i wymiaru sprawiedliwości. Uczestnicy zostali poproszeni o wypełnienie kwestionariusza zawierającego elementy technik projekcyjnych. Badanie zostało przeprowadzone w lutym 2017 r. na grupie 173 studentów I roku studiów licencjackich kierunków społecznych i humanistycznych (Administracja i polityka publiczna, Nauki o polityce, Pedagogika, Psychologia, Filologia angielska, Praca socjalna, Zarządzanie i nowe technologie) w Akademii Ignatianum w Krakowie. Większość respondentów stanowiły kobiety, przy czym aż 158 ankietowanych (91,33%) w momencie badania znajdowało się w przedziale wiekowym 18-25 lat, z kolei 9 respondentów liczyło między 26 a 40 lat (5,20%), respondentów w wieku 41-60 lat (1,16%) było dwóch, a w wieku powyżej 60 lat był tylko jeden respondent (0,58%). Trzech respondentów nie zaznaczyło wieku (1,73%). Jeśli chodzi o stan cywilny, to wśród badanych 150 osób zadeklarowało stan wolny (86,71%), 16 osób (9,24%) zadeklarowało pozostawanie w związku małżeńskim, 2 osoby (1,16%) zaznaczyły stan „wdowiec/wdowa”, a jedna osoba „rozwód” (0,58%). Cztery osoby (2,31%) nie podały informacji o swoim stanie cywilnym. Zważywszy na fakt, że badanie przeprowadzone było na uczelni wyższej w czasie wykładu dla pierwszego roku studiów licencjackich na pytanie o poziom wykształcenia spodziewaliśmy się uzyskania

odpowiedzi wskazującej na poziom średni. I tak 156 respondentów (90,17%) wskazało właśnie ten poziom wykształcenia. Wykształceniem wyższym mogło pochwalić się 10 osób (5,78%), a 7 (4,05%) nie udzieliło odpowiedzi. Wśród badanych osób 82 zaznaczyły wieś jako miejsce stałego zamieszkania (47,40%), 25 – miasto poniżej 150 tys. mieszkańców (14,45%), 58 – miasto powyżej 150 tys. mieszkańców (33,53%), a 8 osób nie udzieliło żadnej odpowiedzi (4,62%).

Uczestnikami badania byli więc co do zasady młodzi ludzie, w większości stanu wolnego, legitymujący się wykształceniem średnim, mieszkający na terenach wiejskich, w małych i średnich miastach. Rekonstrukcja społecznego wizerunku prawa, którą zamierzamy zaprezentować w niniejszym artykule, nie będzie więc opisem społecznego wizerunku prawa całego polskiego społeczeństwa, ale – w przybliżeniu – grupy ludzi posiadających niewielkie doświadczenie życiowe, ale jako osoby dorosłe rozpoczynających edukację wyższą i przygotowujących się do sprawowania w przyszłości rozmaitych ról społecznych, zarówno w sferze prywatnej, jak i zawodowej. Uważamy, że nawet wstępne rozpoznanie intuicji tego typu grupy respondentów odnośnie do postrzegania, czym jest prawo oraz jak funkcjonują poszczególne elementy systemu prawa w Polsce, jest cenne, chociażby dla rozważań nad polityką tworzenia i stosowania aktów normatywnych.

4. „NORMA PRAWNA” – SIEĆ SKOJARZEŃ

W pierwszej części badania uczestnicy zostali poproszeni o wpisanie 10 nasuwających im się intuicyjnie skojarzeń z terminem „norma prawna”. Tak sformułowane polecenie miało na celu uzyskanie informacji o najłatwiejszych (pierwotnych, afektywnych) konotacjach respondentów z pojęciem normy prawnej, czyli tych wpisywanych w pierwszej kolejności, jak również informacji o konotacjach wymagających wykonania pewnej pracy poznawczej. Wśród 173 badanych osób 56 wskazało maksymalną liczbę skojarzeń (co stanowi 32% poprawnie wypełnionych kart), więcej niż połowę skojarzeń podało 28% respondentów, a poniżej pięciu – 40%. Najczęściej wskazywanymi konotacjami były: „prawo”,

Ryc. 1. Najczęstsze skojarzenia z terminem „norma prawna”

„zasada”, „kodeks”, „sąd”, „ustawa”, „przepis”, „reguła”, „obowiązek”, „Konstytucja”, „norma”, „prawnicy”, „kara”, „polityka”, „regulacja”, „regulamin”, „nakaz” i „sprawiedliwość”.

Zakres uzyskanych skojarzeń był bardzo szeroki. Oprócz wyżej wymienionych można było odnaleźć wiele konotacji związanych na przykład ze stosowaniem prawa („prokurator”, „kancelaria”, „obrońca”, „rozprawa”, „urząd”, „adwokat”, „grzywna”, „mandat”, „postępowanie”, „świadkowie”, „więzienie”). Część respondentów, najpewniej pod wpływem wykładów wprowadzających w nauki prawne, wpisywała skojarzenia nawiązujące do języka prawniczego („adresat”, „hipoteza”, „dyspozycja”, „sankcja”, „trudny język”). Niekiedy odpowiedzi osób badanych ujawniały ich stosunek do obowiązującego prawa lub norm prawnych w ogóle („łapówki”, „reżim”, „niesprawiedliwość”, „przywilej”, „złodzieje”). Wśród uzyskanych odpowiedzi były również określenia odwołujące się do szerszych kategorii, takich jak na przykład „solidarność”, „szacunek”, „moralność”, „etyka”, „wartości”, „wiedza”, „nauka”, „przystosowanie”, „władza”, „działanie”, „zachowanie”, „postawa”, „postępowanie”, „stabilizacja”, „porządek”, „bezpieczeństwo”. Jednostkowo pojawiały się też konotacje mniej oczywiste, a wśród nich na przykład

„styl życia”, „prawidłowość”, „ściśłość”, „nieściśłość”, „myślenie”, „zarządzanie”, a także: „PiS”, „PO” oraz „CBA”.

Zastanawiający jest fakt, że termin „norma prawna” niemal w ogóle nie był przez respondentów kojarzony ze sferą wartości społecznych. Najczęściej pojawiającym się tym typem asocjacji jest „sprawiedliwość”, która pojawiła się jedynie 12 razy. Poza tym wpisywano takie hasła, jak: „moralność” (7 razy), „etyka” (3 razy), „wartości” (3 razy), „niesprawiedliwość” (2 razy), „szacunek” (2 razy), „porządek” (2 razy) oraz „wspólne dobro” i „solidarność” (po 1 wskazaniu). W potocznym więc rozumieniu termin „norma prawna” nie ma za wiele wspólnego ani ze sferą aksjologii, ani z innymi systemami normatywnymi.

Kolejną, choć równie nieliczną grupą skojarzeń, jest grupa wskazująca na „zarządczy”, pragmatyczny charakter regulacji prawnych. Do tego typu można zaliczyć takie skojarzenia, jak: „porządek” (4 razy), „zarządzanie” (3 razy), „przystosowanie” (2 razy), „stabilizacja” i „bezpieczeństwo” (po 1 wskazaniu). Nie ulega wątpliwości, że termin „norma prawna” wiąże się z instytucjami egzekwującymi przestrzeganie przepisów i uprawnionymi do stosowania przymusu państwowego, na co wskazują takie skojarzenia respondentów, jak: „paragraf” (10 razy), „policja” (8 razy), „więzienie” (7 razy), „grzywna” (6 razy), „mandat (3 razy)”, „władza” (3 razy), „przymus” (2 wskazania), „rygor” i „reżim” (po 1 wskazaniu).

Podsumowując, po analizie niemal ponad 100 różnych skojarzeń uzyskanych od 173 respondentów na pierwszy plan wysuwa się pozytywistyczne rozumienie normy prawnej. Na podstawie uzyskanych danych można pokusić się o stwierdzenie, że norma prawna w potocznym rozumieniu to przede wszystkim nakaz określonego postępowania, regulacja przyjmująca formę na przykład konstytucji czy ustawy. To również przedmiot działalności sądów, prawników i innych osób zawodowo zajmujących się prawem, stanowiącym zbiór tekstów prawnych, formułowanych w trudnym do zrozumienia dla zwykłego obywatela technicznym języku aktów normatywnych.

Wydaje się, że norma prawna kojarzona jest przede wszystkim jako część systemu prawnego niejako oderwanego od społeczeństwa, systemu w niewielkim jedynie stopniu zinternalizowanego przez jednostki

i mającemu służyć realizacji wartości zbiorowych oraz indywidualnych. Norma prawna jawi się badanej grupie jako coś zewnętrznego w stosunku do społeczeństwa, nie jest – czy raczej nie musi być – zakorzeniona w powszechnie podzielanych wartościach. Jest rezultatem funkcjonowania instytucji władzy oraz przedmiotem pracy prawników.

5. SPOŁECZNE OPINIE O PRAWIE

W kolejnej części kwestionariusza zapytano uczestników badania o ich ogólne opinie na temat polskiego systemu prawnego. Respondenci udzielali odpowiedzi „tak” lub „nie”, w zależności od własnego stosunku do danego poglądu. Pierwsze z twierdzeń brzmiało: „W Polsce dostęp do przepisów prawnych jest łatwy”, a aż 61,40% zaznaczyło odpowiedź „Tak”, „Nie” – 18,13%, a 20,47% „Trudno powiedzieć”. Dalej, aż 70,92% respondentów nie zgodziło się ze stwierdzeniem, że teksty ustaw są zrozumiałe dla przeciętnego obywatela, 19,19% zaznaczyło opcję „Trudno powiedzieć”, a aprobatę dla tego poglądu zadeklarowało tylko 9,89%. Kolejne pytanie miało na celu poznanie opinii respondentów na temat relacji moralności i polskiego systemu prawnego. Tylko 21,30% uczestników zgodziło się z twierdzeniem, że treść przepisów uwzględnia moralne przekonania obywateli. Z kolei 30,77% zaznaczyło odpowiedź „Nie”, a aż 47,93% nie było w stanie zająć stanowiska w tej kwestii i zaznaczyło opcję „Trudno powiedzieć”.

Druga grupa pytań dotyczyła ogólnej oceny działalności instytucji państwowych; poproszono uczestników między innymi o ustosunkowanie się do twierdzenia, że instytucje państwowe często nadużywają prawa. Przytłaczająca większość respondentów zgodziła się z takim twierdzeniem (78,83%), 16,47% zaznaczyło odpowiedź „Trudno powiedzieć”, a jedynie 4,7% zaprzeczyło, jakoby instytucje państwa często nadużywały prawa. Rozkład odpowiedzi sugeruje negatywną ocenę instytucji państwa przez respondentów, co musi również pociągać za sobą ograniczone zaufanie do sfery publicznej. Kolejne dwa twierdzenia brzmiały: „Moja znajomość przepisów prawa jest dobra” i „Znajomość przepisów wśród ogółu społeczeństwa jest dobra”. Rozkład odpowiedzi

na te dwa pytania sugeruje wystąpienie tzw. *overconfidence bias*, czyli błędu nadmiernej pewności siebie, polegającego na tym, że zwykle jesteśmy skłonni lepiej oceniać siebie niż innych⁸⁰. W tym przypadku z twierdzeniem „Moja znajomość przepisów prawa jest dobra” zgodziło się 26,32% respondentów (42,11% zaznaczyło odpowiedź „Nie”, a 31,58% „Trudno powiedzieć”), a w przypadku twierdzenia drugiego odpowiedź „Tak” zaznaczyło jedynie 8,72% (odpowiedź „Nie” aż 73,84%, pozostałe 17,44% wybrało odpowiedź „Trudno powiedzieć”). Jak widać, członkowie badanej grupy własną znajomość przepisów prawa oceniali zdecydowanie lepiej niż znajomość regulacji przez resztę społeczeństwa.

Kwestionariusz zawierał również pytanie o to, czy zdaniem ankietowanych władze dobrze informują obywateli o zmianach przepisów prawnych. 67,45% osób uznało, że władze nie informują lub źle informują obywateli o zmianach w prawie, zaś jedynie 10,06% uznało, że władze państwowe wywiązują się ze swojego obowiązku informacyjnego w sposób rzetelny, natomiast 22,49% zaznaczyło odpowiedź „Trudno powiedzieć”. Kolejne twierdzenie dotyczyło działalności sądów i brzmiało: „Nawet jeśli jakiś przepis budzi wątpliwości, to sąd zinterpretuje go w sprawiedliwy sposób”. Jedynie 17,54% respondentów zgodziło się z tym poglądem. Prawie dwukrotnie więcej, bo aż 33,54% nie wierzy, że w razie wątpliwości sąd zinterpretuje przepis w sprawiedliwy sposób. Zdziwienie musi budzić odsetek osób, które nie były pewne swych intuicji, bo aż 49,12% zaznaczyło odpowiedź „Trudno powiedzieć”. Zaznaczmy, że w tym pytaniu nie było proponowane żadne konkretne rozumienie sprawiedliwości. Chodziło o uzyskanie intuicyjnej oceny postępowania sędziego w sytuacji niejasności przepisów prawnych. Niestety, jedynie niewielki odsetek respondentów wyraził przekonanie, że sąd postąpi w sprawiedliwy – jakkolwiekby zdefiniować sprawiedliwość – sposób.

Dalsze pytania również dotyczyły działalności sądów. Przedstawiono ankietowanym do oceny trzy twierdzenia: 1) „Sprawy sądowe są szybko rozpatrywane przez wymiar sprawiedliwości”, 2) „Dochodzenie roszczeń w sądzie jest w miarę tanie” i 3) „Sądy rozpatrują sprawy w sposób

---

⁸⁰ D.A. MOORE, P.J. HEALY, *The Trouble with Overconfidence*, «Psychological Review» 2/2008, s. 502-517.

rzetelny”. Z pierwszą tezą nie zgodziło się 76,75% osób (20,93% zaznaczyło „Trudno powiedzieć”, a jedynie 2,32% uznało, że sprawy w sądzie procedowane są z odpowiednią szybkością). Z drugą tezą nie zgodziło się 72,68% respondentów (22,67% zaznaczyło „Trudno powiedzieć”, a jedynie 4,65% zgodziło się z twierdzeniem, że dochodzenie roszczeń wcale nie musi być kosztowne). Z trzecią tezą nie zgodziło się 31,39% uczestników badania, natomiast 50% zaznaczyło odpowiedź „Trudno powiedzieć”, a wiarę w rzetelność sądów wyraziło jedynie 18,61%. Z kolei z tezą, że „Sprawę w sądzie można najczęściej przeprowadzić bez pomocy prawnika” zgodziło się jedynie 4,07% osób, a aż 73,25% zaznaczyło odpowiedź „Nie” i 22,67% odpowiedź „Trudno powiedzieć”. Ostatnie pytanie w tej części badania dotyczyło opinii na temat przewidywalności wyroków sądowych. Jedynie 19,19% respondentów zgodziło się z tezą, że to, jaki będzie wyrok sądu w konkretnej sprawie, jest w miarę łatwe do przewidzenia, 40,11% zaznaczyło odpowiedź „Nie”, a 40,70% „Trudno powiedzieć”. Jak widać, wizerunek instytucji wymiaru sprawiedliwości w badanej grupie jest bardzo negatywny.

Tabela 1. Ogólne opinie badanej grupy o polskim systemie prawnym

Twierdzenie	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
W Polsce dostęp do przepisów prawnych jest łatwy.	61,40%	18,13%	20,47%
Teksty ustaw są zrozumiałe dla przeciętnego obywatela.	9,89%	70,92%	19,19%
Treść przepisów uwzględnia moralne przekonania obywateli.	21,30%	30,77%	47,93%
Instytucje państwowe często nadużywają prawa.	78,83%	4,70%	16,47%
Moja znajomość przepisów prawa jest dobra.	26,32%	42,11%	31,57%
Znajomość przepisów prawa wśród ogółu społeczeństwa jest dobra.	8,72%	73,84%	17,44%
Władze dobrze informują obywateli o zmianach przepisów prawnych.	10,06%	67,45%	22,49%

Twierdzenie	Tak	Nie	Trudno powiedzieć
Nawet, jeśli jakiś przepis budzi wątpliwości, to sąd zinterpretuje go w sprawiedliwy sposób.	17,54%	33,34%	49,12%
Sprawy sądowe są szybko rozpatrywane przez wymiar sprawiedliwości.	2,32%	76,75%	20,93%
Dochodzenie roszczeń w sądzie jest w miarę tanie.	4,65%	72,68%	22,67%
Sądy rozpatrują sprawy w sposób rzetelny.	18,61%	31,39%	50,00%
Sprawę w sądzie można najczęściej przeprowadzić bez pomocy prawnika.	4,07%	73,25%	22,68%
To, jaki będzie wyrok sądu w konkretnej sprawie, jest w miarę łatwe do przewidzenia.	19,19%	40,11%	40,70%

6. PODSUMOWANIE WYNIKÓW PILOTAŻU

Choć badania miały charakter pilotażowy, to badając społeczny obraz prawa wśród grupy studentów, udało się zidentyfikować pewien jego wyraźny rys i dosyć jednoznaczne oceny z nim związane. Po pierwsze, skojarzenia – te intuicyjne oraz te bardziej wymagające poznawczo – z pojęciem „norma prawna” wskazują na brak powiązania prawa ze sferą aksjologii – czy to wartości społecznych, czy indywidualnych. Respondentom prawo kojarzy się raczej jako efekt pracy prawodawców i przedmiot działań prawników, jako rozkaz podmiotu dysponującego władzą, a nie jako emanacja jakichś wyższych wartości czy narzędzie efektywnego zarządzania społeczeństwem i rozwiązywania konfliktów. Prawo, jak się wydaje, rozumiane jest więc wąsko i w oderwaniu od społeczeństwa jako rezultat i przedmiot działalności określonych grup zawodowych, które niesie ze sobą określone skutki dla innych osób.

W badaniu respondenci byli również proszeni o ustosunkowanie się do bardzo ogólnych ocen systemu prawa polskiego i wymiaru sprawiedliwości. Ten ogólny charakter ocen miał umożliwić uczestnikom,

nieposiadającym specjalistycznej wiedzy prawniczej, zajęcie stanowiska wynikającego z ich intuicyjnych, formułowanych „na gorąco” ocen czy podzielanych przez nich stereotypowych postaw w stosunku do przedmiotu badania. Dobrym symptomem jest spora ilość uzyskanych skojarzeń – uczestnicy nie mieli większych trudności z wypełnieniem pierwszej części ankiety, co mogłoby świadczyć o tym, że kwestie prawne są obecne w ich życiu codziennym, chociażby w formie refleksji nad aktualnymi wydarzeniami ze świata polityki czy rozmów z bliskimi. Nie zmienia to jednak faktu, że badana problematyka jest uznawana za trudną, o czym świadczy spory odsetek odpowiedzi „Trudno powiedzieć” zaznaczanych w drugiej części kwestionariusza.

Respondenci w przeważającej mierze uznali, że język aktów prawnych jest trudny, a samo prawo nie jest łatwo dostępne dla obywatela. Prawodawcy, w ocenie respondentów, tworzą prawo, ale nie informują w sposób czytelny o jego zmianach. Tym samym prawo jest niezrozumiałe dla adresatów, którzy uważają, że konieczne jest zwrócenie się o pomoc do pełnomocników procesowych w razie konieczności dochodzenia swoich spraw w sądzie. Subiektywna ocena znajomości prawa jest stosunkowo niska, niemniej subiektywna ocena znajomości prawa wśród innych członków społeczeństwa jest jeszcze niższa. Jest to klasyczny przykład tzw. efektu nadmiernej pewności siebie. Niemniej, nawet w przypadku tego efektu co czwarty respondent uznał swoją wiedzę za dobrą, co wskazuje na zdecydowanie za niski poziom wiedzy prawniczej wśród badanych i sugeruje, że edukacja prawnicza w szkołach średnich jest na niedostatecznym poziomie.

Wyłaniający się z badania pilotażowego obraz instytucji publicznych jest negatywny. Respondenci w przytłaczającej większości przypadków uważają, że instytucje publiczne nadużywają prawa. Ocena wymiaru sprawiedliwości również jest negatywna. Sąd rozpatruje sprawę wolno, kosztownie, niekoniecznie w sposób sprawiedliwy, nieprzewidywalny, a procesy są na tyle skomplikowane, że potrzebna jest pomoc profesjonalnego pełnomocnika prawnego. Przy ocenie społecznej wizji prawa należy jednak wziąć także pod uwagę źródła wiedzy o prawie, z którego respondenci zwyczajowo czerpią wiedzę. Dwie trzecie z nich, bo aż 115 osób (67%), wskazało internet jako główne źródło swojej wiedzy

o prawie. Pozostałe 33% wskazało osoby z własnego otoczenia społecznego – rodzinę, kolegów lub znajomego prawnika czy lekturę Dziennika Ustaw.

7. ZAKOŃCZENIE

Świadomość prawna stanowi jeden z najważniejszych obszarów badań empirycznych prowadzonych przez przedstawicieli współczesnej socjologii prawa, a polska nauka może w tym zakresie pochwalić się sporym dorobkiem, który został skrótowo opisany w pierwszej części niniejszego artykułu. Analiza wniosków z dotychczas realizowanych projektów empirycznych nie pozwala co prawda na sformułowanie całościowego opisu spektrum postaw składających się na polską popularną kulturę prawną ani na zdiagnozowanie jej *genus proximum et differentiam specificam*, jednak teza o jej antylegalistycznym rysie powinna stać się punktem wyjścia kolejnych zamierzeń badawczych. W tym kontekście, zaprezentowane wyżej wyniki pilotażu mogą być potwierdzeniem trwałej tendencji Polaków do krytycznej oceny prawa. Zaskakujące jest jednak to, że w badanej grupie nie było osób, których niski poziom zaufania do instytucji publicznych można by tłumaczyć negatywnymi doświadczeniami z okresu PRL. Co więcej, w obliczu nikłej znajomości prawa wśród ankietowanych musi zastanawiać duży poziom skryształizowania ich poglądów. Na pewno nie można uznać, że ten radykalizm jest wyrazem „dojrzałości” świadomości prawnej badanej grupy, ale głębszej weryfikacji wymaga geneza tak jednoznacznie negatywnych ocen. W tym kontekście należy wskazać na konieczność podjęcia w naszym kraju szerszej zakrojonych badań empirycznych, które w nowej perspektywie pozwolą zweryfikować mechanizmy powstawania i rozpowszechniania się społecznych mitów i stereotypów na temat prawa.

Znaczenie wiedzy na temat „potocznej filozofii prawa” jest trudne do przecenienia ze względu na fakt, że to właśnie zwykli obywatele są końcowymi adresatami norm prawnych i to ich postawy decydują o osiągnięciu przez regulacje prawne jakiegokolwiek poziomu skuteczności.

Nowe podejścia badawcze w tym zakresie powinny być nakierowane przede wszystkim na rozpoznanie aksjologii społecznych wymagań wobec instytucji prawnych – należy określić, w jaki sposób wartości systemu prawnego odzwierciedlone są w świadomości obywateli i jakie są społecznie postulowane sposoby rozstrzygania konfliktów pomiędzy racjonalnością prawa a racjonalnością społeczną. Na pewno wyjaśnienia różnorodnych zjawisk szukać należy w oparciu nie tylko o zmienne socjo-demograficzne, trzeba brać pod uwagę również i inne czynniki. W sposób szczególnie wart eksploracji jest behawioralny komponent postaw wobec prawa.

Wiele korzyści mogłoby przynieść przyjęcie w nowych badaniach perspektywy dynamicznej. Obszarami, które dotychczas nie doczekały się pogłębionych studiów, są na przykład współzależności występujące pomiędzy kulturą prawą a kulturą polityczną, kulturą gospodarczą oraz nowymi formami obyczajowości. Należy też zadać pytanie o istnienie (lub brak) ciągłości i spójności popularnej kultury prawnej naszego społeczeństwa, chociażby w kontekście takich „kamieni milowych”, jak pokojowa rewolucja na początku lat 90., uchwalenie nowej konstytucji w 1997 r. czy akcesja do Unii Europejskiej w 2004 r. Obecnie na dynamikę społeczną (a wraz z nią na dynamikę społecznej świadomości prawnej) największy wpływ ma zapewne rewolucja informatyczna, dzięki której stajemy się cyfrowymi obywatelami (i cyfrowymi adresatami prawa). Empiryczna eksploracja relacji e-obywateli z e-ustawodawcą powinna obejmować między innymi określenie gotowości i zdolności podmiotów społecznych do zaangażowania się w działania realizowane przez wszystkie rodzaje instytucji objętych demokratycznym trójpodziałem władzy. Nie będzie to jednak możliwe bez uprzedniej refleksji teoretycznej i metodologicznej.

SPOŁECZNY OBRAZ PRAWA. OPIS OBSZARU BADAŃ I WYNIKI PILOTAŻU

Streszczenie

Celem niniejszego artykułu jest prezentacja wyników badania pilotażowego, przeprowadzonego wśród studentów nauk społecznych,

którego celem było zidentyfikowanie ich podstawowych intuicji i ocen dotyczących prawa i polskiego systemu prawnego. W Polsce od lat 70. XX w. do dzisiaj prowadzone są badania mające zidentyfikować podstawowe cechy popularnej kultury prawnej, a jedną z tez obecnych w literaturze przedmiotu jest twierdzenie o jej antylegalistycznym charakterze. Pierwsza część pracy poświęcona jest rekonstrukcji dotychczasowych badań nad świadomością prawną społeczeństwa polskiego z uwzględnieniem najważniejszych czynników wpływających na jej kształt. Postawy wobec prawa to niewątpliwie jeden z najważniejszych obszarów badań empirycznych prowadzonych przez przedstawicieli współczesnej socjologii prawa. Druga część artykułu to prezentacja zrealizowanych przez autorów pilotażowych badań nad popularną kulturą prawną studentów. Jednym z głównych celów badawczych jest identyfikacja najczęściej pojawiających się skojarzeń z terminem „norma prawna” oraz generalnych ocen polskiego systemu prawnego. Badania, choć przeprowadzone jedynie w celach eksploracyjnych, pozwoliły na wstępne odniesienie się do obecnej w literaturze przedmiotu hipotezy o antylegalistycznym charakterze polskiej kultury prawnej.

THE SOCIAL IMAGE OF THE LAW: THE SCOPE AND RESULTS OF OUR PILOT STUDY

Summary

The aim of this article is to present the results of a pilot study we conducted among students of the social sciences, the aim of which was to determine their basic intuitions and assessments regarding the law and the Polish legal system. Research has been conducted in Poland since the 1970s to identify the basic features of the popular idea of the law, and one of the observations in the literature on the subject is the claim that its character is anti-legalistic. The first part of this article reviews earlier studies on the legal awareness of Polish society, including the most important factors affecting it. Attitudes to the law are undoubtedly one of the most important areas of empirical research now being conducted by Polish sociologists of the law. The second part of the article

is a presentation of a pilot study we conducted on Polish students' ideas on the law. One of our main research goals was to determine their most frequent associations with the term "legal provision" and their general assessment of the Polish legal system. Our research, albeit only a pilot scheme, allowed us to make a preliminary evaluation of the claim made in the literature on the anti-legalistic character of the idea Polish society has (or in our case Polish students have) of the law.

Słowa kluczowe: kultura prawna; badania empiryczne; świadomość prawna; stereotypy.

Keywords: a society's general idea of the law; empirical studies; legal awareness; stereotypes.

Literatura

- BARTNIK A., *Ławnicy w sądzie rejonowym we Włodawie*, [w:] *Polskie spory i sądy*, red. J. KURCZEWSKI, M. FUSZARA, Warszawa 2004, s. 197-211.
- BORUCKA-ARCTOWA M., CZAPSKA J., DANIEL K., *Typologia postaw wobec sądu (w świetle badań empirycznych)*, Kraków 1990.
- BORUCKA-ARCTOWA M., *Założenia badawcze oraz przyjęte metody i techniki badań*, [w:] *Społeczne poglądy na funkcje prawa*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Wrocław 1982.
- CANE P., KRITZER H., *The Oxford Handbook of Empirical Legal Research*, Oxford 2012.
- CBOS, raport nr BS/5/2013 z badania pt. *O przestrzeganiu prawa i funkcjonowaniu wymiaru sprawiedliwości w Polsce*, Warszawa, styczeń 2013.
- CYWIŃSKI Z., s.v. *Kultura prawna*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. A. KOJDER, Z. CYWIŃSKI, Warszawa 2014.
- DANIEL K., s.v. *Socjologia prawa*, [w:] *Słownik społeczny*, red. B. SZLACHTA, Kraków 2004.
- EPSTEIN L., MARTIN A.D., *An Introduction to Empirical Legal Research*, Oxford 2014.
- European Perspectives on Behavioural Law and Economics*, ed. K. MATHIS, London 2014.
- FUSZARA M., *Sprawy sądowe z oskarżenia prywatnego*, [w:] *Polskie spory i sądy*, red. J. KURCZEWSKI, M. FUSZARA, Warszawa 2004, s. 42-84.

- GERULA M., *Źródła informacji o prawie i instytucjach stosujących prawo*, [w:] *Poglądy społeczeństwa polskiego na stosowanie prawa*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Warszawa 1978.
- GUS, Raport pt. *Wartości i zaufanie społeczne w Polsce w 2015 r. (Notatka informacyjna na podstawie Badania spójności społecznej)*, Warszawa 2015.
- JABŁOŃSKA-BONCA J. et al., *Kultura prawna i dysfunkcjonalności prawa*, I-II, Warszawa 1988.
- JAKUBOWSKA-BRANICKA I., *Autorytet prawa. Analiza danych z badań porównawczych w państwach starych i nowych demokracji*, «Prace Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW» 2/1999, Warszawa.
- JAKUBOWSKA-BRANICKA I., *Postawy wobec prawa i moralności*, [w:] *Biznes i klasy średnie. Studia nad etosem*, red. J. KURCZEWSKI, I. JAKUBOWSKA-BRANICKA, Warszawa 1994.
- KOJDER A., *Prawo w opinii Polaków w pierwszej dekadzie III RP*, «Prace Instytutu Stosowanych Nauk Społecznych UW» 2/1999, Warszawa.
- KOJDER A., *Korupcja i przekonania moralne Polaków*, [w:] *Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. MARIAŃSKI, Kraków 2008, s. 323-358.
- KOWALSKI T., *Instytucje publiczne oraz stanowienie i egzekwowanie prawa w Polsce w latach 2009-2015 w ocenie menedżerów*, «RPEiS» 78.4/2016, s. 159-179.
- KURCZEWSKI J., *Prawem i lewem. Kultura prawna społeczeństwa polskiego po komunizmie*, «Studia Socjologiczne» 2/2007.
- KWAŚNIEWSKI J., *Prestiż prawa*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. A. KOJDER, Z. CYWIŃSKI, Warszawa 2014, s. 382-385.
- KWAŚNIEWSKI J., *Rygoryzm moralny i rygoryzm prawny*, [w:] *Socjologia prawa. Główne problemy i postacie*, red. A. KOJDER, Z. CYWIŃSKI, Warszawa 2014, s. 417-421.
- ŁAJTAR M., *Spory w sądzie plockim*, [w:] *Polskie spory i sądy*, red. J. KURCZEWSKI, M. FUSZARA, Warszawa 2004, s. 178-196.
- Studenci prawa o studiach i perspektywach zawodowych*, red. M. ŁOJKO, Warszawa 2011.
- MOORE D.A., HEALY P.J., *The Trouble with Overconfidence*, «Psychological Review» 2.115/2008, s. 502-517.
- PAŁECKI K., *O użyteczności pojęcia kultura prawna*, «PiP» 39.2/1974, s. 65-75.
- PAŁECKI K., *Socjologia prawa*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 332-343.

- PBS DGA Sp. z o.o., raport z badań pt. *Znajomość prawa ochrony konkurencji i zasad przydzielania pomocy publicznej wśród polskich przedsiębiorców – badanie zrealizowane dla Urzędu Ochrony Konkurencji i Konsumentów przez PBS DGA Sp. z o.o., listopad 2006.*
- PĘKSA W., s.v. *Polska kultura prawna*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 201-211.
- PIENIĄŻEK A., s.v. *Metody i techniki badań socjologiczno-prawnych*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 128-139.
- PODGÓRECKI A., KOJDER A., *Ewolucja świadomości prawnej i postaw moralnych społeczeństwa polskiego*, Warszawa 1972.
- Prawo i wykluczenie. Studium empiryczne*, red. A. TURSKA, Warszawa 2010.
- Spoleczne poglądy o Naczelnym Sądzie Administracyjnym*, red. M. BORUCKA-ARCTOWA, Warszawa 1990.
- STEFANIUK M., s.v. *Postawy wobec prawa*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 229-234.
- STĘPIEŃ M., s.v. *Kultura prawna*, [w:] *Leksykon socjologii prawa*, red. A. KOCIOŁEK-PĘKSA, M. STĘPIEŃ, Warszawa 2013, s. 120-124.
- The Oxford Handbook of Behavioral Economics and the Law*, eds. E. ZAMIR, D. TEICHMAN, New York 2014.
- TOR A., *The Next Generation of Behavioral Law and Economics*, [w:] *European Perspectives on Behavioral Law and Economics*, ed. K. MATHIS, London 2015, s. 17-29.
- Wartości, postawy i więzi moralne w zmieniającym się społeczeństwie*, red. J. MARIAŃSKI, Kraków 2008.
- WINCZOREK J., *O potrzebie badań empirycznych nad dostępem do prawa*, «PiP» 71.12/2016, s. 18-38.
- ZIEMBIŃSKI Z., *Metodologiczne zagadnienia prawoznawstwa*, Warszawa 1974.